

A magyarországi örmény kolónia és a néprajzkutatás a XIX–XX. század fordulóján

„A néprajznak kell ama védő bástyának alapjait leraknia, mellyel fajunk a maga különállásával a népek családjában megerősödhetik, és megőrizheti eredetiségét.”¹

Hosszú történelmi múltra visszatekintő népek történetében nem szokatlan az a jelenség, hogy gazdasági, történelmi-politikai, vagy egyéb okok (természeti katasztrófák) miatt lakosai tömegesen vándorolnak el, s keresnek új hazát maguknak. Szerencsésebb sorsú népeknél a jelenség nem ismétlődő jellegű, ám Örményország geopolitikai helyzete miatt, a tömeges elvándorlás az örmény történelem gyakori jellemzője, sajátossága lett. Ennek következtében az örmény diaszpóra azzal a történelmi jellegzetességgel jött létre, hogy a kilikiai királyság megszűnéséig (1375), valamint az I. Örmény Köztársaság megalakulásától (1918) kezdődően volt és jelenleg is van anyaországa. Az első kolóniák (VI-VII. sz.) a Földközi-tenger térségében keletkeztek, s az új és újabb kirajzásokot követően a XXI. századra az öt világérsz szinte minden országában megtalálhatók.

A magyarországi örmény kolónia Erdélyben alakult ki a XVII. század utolsó harmadában. Egy származásföldrajzi szempontból meglehetősen különne-mű,² viszont szociális szempontból egyező, főként kézművesekből és kereskedőkből álló „csonka társadalom” lépte át a Kárpátok vonulatát. A beköltözés évének hagyományosan 1672-t – a szucsavai örmények *Besztercére* településének időpontját – jelöli meg a szakirodalom.

A gazdaságilag egykor nagyon jelentős, kifelé zárt, magyarul alig, vagy nehezen beszélő erdélyi örmény kolónia lakossága a XIX. század utolsó harmadában (alig kétszáz évvel a betelepedés után) már az etnikai és nyelvi asszimiláció küszöbén állt. Úgy látszott, hogy ez a XVIII. század elején megkezdődött folyamat visszafordíthatatlanul a végéhez közeledik. Az örmény kolónia lakossága ekkor még nem érzékelte a veszélyt. Az iparos-kereskedő örménység csak akkor kezdett el saját történelmi múltja és nemzeti értékei felé fordulni, amikor a XIX. század második felében saját értelmisége kondította meg kétségbeesetten a vészharangot.

Keserű szívvel vették tudomásul az erdélyi örménység asszimilációját: „aki csak fél évet töltött e városban, kénytelen megállapítani, hogy ez az örményekből álló város teljesen magyar.”³ „Két és fél évszázad alatt a beolvasztó és átalakító munka tehát végbement, s ma már ez a faj annyira magyar, mint a legtelivérebbe bennszülött. S éppen annyira nem él kereskedői szellem benne, mint a magyarban, s előítéleteiben, jó és rossz tulajdonságaiban is hozzáidomult mintaképéhez, melyre formálódott”⁴ –

vélekedik a századvég nagyhírű újságírója, Zuboly, azaz *Bányai Elemér*. A Magyar Szemle és a Fővárosi Lapok cikkeiben is hasonló értékeléseket olvashatunk: a kétszáz éves együttlét egygyé olvasztotta az örményt a magyarral; az örmények igaz magyar hazafiak; nem tekintik őket külön nemzetiségnek; nem képeznek külön elemet a magyar társadalomban.⁵

A beolvadást katalizáló tényezők között nem elhanyagolható körülmény, hogy az örmények már századokkal korábban elhagyták anyaországukat, s a vándorlás során bizonyos nemzeti vonások – mint lepke szárnyáról a hímpor – még Magyarországra költözésük előtt letörölödtek. A három részre szakadt, több ezer kilométer távolságban lévő anyaországgal szinte lehetetlen volt gazdasági vagy kulturális kapcsolatot kiépíteni, hiszen annak területe keleti és nyugati nagyhatalmak vetélkedésének (török-perzsa, orosz-perzsa, orosz-török háborúknak) állandó színtere volt.

A feudalizmus korában kialakuló kolóniák közösségi élete az örmény apostoli egyház köré épült. A Magyarországra betelepülő örmények az autokefál, monofizita örmény apostoli egyház hívei voltak, mely a nemzeti identitásörzés egyik záloga volt az államiság elvesztése után. Az örményeket a Kárpátokon átvezető Zilifdár Oglu *Minász*,⁶ valamint *Verzár Oxendius* püspökök nevéhez fűződik az örmények katolikus egyházzal kötött uniója. Ennek során a liturgia s annak nyelve örmény maradhatott ugyan, de a szervezeti önállóságuk megszűnt, sőt, Oxendius halála (1715) után az önálló püspökség is elveszett, mivel a kolónia vezetői nem tudtak meggyezni az új püspök személyében. Az unió, s ezt követően az örmény püspökség elvesztése volt az első állomás az asszimiláció útján. Az erdélyi örmények tudták ezt, s még a XIX. század végén is harcoltak püspökségük visszaállításáért.⁷

A beköltöző örmények feudális szerkezetű országba érkeztek, s kezdettől fogva igyekeztek a magyar társadalom kínálta keretekbe illeszkedni. Foglalkozásukat tekintve főleg kézművesek (tímárok) és kereskedők voltak. Kiváltságleveleik (1684 – Petele, 1696 – Ebesfalva, 1726 – Szamosújvár) a szabad kereskedést, következésképp a gyors meggazdagodást is lehetővé tették számukra. A feudális szerkezetű Magyarországon azonban épp a leggazdagabb örmény családok nem tudták tovább forgatni a kereskedésből szerzett tőkájüket. Idegenek lévén, fölbir-

tokot nem vásárolhattak, polgári származásuk miatt hivatalt nem tölthettek be.⁸ Ezért – elfogadva a magyar értékszemléletet – igyekeztek nemesi oklevelet szerezni, s törekvésük oly sikeres volt, hogy 1740-1840 között már 88 örmény család⁹ kapott nemesi címet. Dél-alföldi birtokvásárlásaik révén ezek a famíliák földrajzilag is elszakadtak a korábbi örmény városoktól, s egyebekben is igyekeztek hasonlítani a magyar nemességhez (családnevek magyarosítása, vegyes házasságok). A magyarországi örmény kolóniát így épp a vezetésére hivatott tagjai hagyták el, s éppen akkor, amikor a megváltozott társadalmi-politikai körülmények miatt a közösségnek a legnagyobb szüksége lett volna rájuk.

A XVII-XVIII. században az örménylakta városok fő törekvése a szabad királyi városi cím, s az ezzel járó kiváltságok elnyerése volt. Erzsébetváros és Szamosújvár egymással versengve igyekezett bejutni a kiváltságosok közé. Céljukat szinte egyszerre érték el a XVIII. század utolsó éveiben, ám a privilégiumért nagy árat fizettek: az iskolákban kötelezően be kellett vezetni a magyar nyelvű oktatást, s a közigazgatás nyelve is magyar lett. A nemzeti identitás egyik legfőbb ismérve és záloga, az anyanyelv egyre inkább a magánszféra, a családi élet keretei közé szorult vissza. Az 1840-es években már a templomi prédikációk egy része is magyarul hangzott el.¹⁰ A nyelvből előbb a komplikáltabb grammatikai formák tűntek el, majd a fogalmak, aztán az igék, végül az indulatszavak. A XX. század elejére az örmény beszélt nyelv állapota (minden harmadik-negyedik szó magyar volt) híven mutatta a nyelvi asszimiláció mértékét.¹¹

Az erdélyi örmények asszimilációs állomásainak vizsgálatánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy Erdély gazdasági szerepe, jelentősége a XIX. század második felében, különösen a dunai gőzhajózás megindulása után egyre csökkent. Az alföldi puszták benépesültek. A gabonakereskedelem új lehetőségeire – talán éppen az említett szemléletváltás miatt – nem figyelt fel az új örmény nemzedék. Az egykori ügyes kereskedők utódai között nem akadt egyetlen Tímár Mihály sem. A feudális korlátok 1848 utáni feloldásával, a polgárosodás általános megindulásával megszűnt az örmény városok korábbi zártsága, homogenitása. A jobb piaclehetőség reményében az örmény kereskedők nagy része elköltözött az örmény többségű lakóhelyéről.

A századvég örmény értelmisége az elmagyarosodás egyik okának a magyar feudális társadalmi értékszemlélet kritikátlan átvételét tartotta.¹² Ez utóbbi azt jelentette, hogy a kereskedő és az iparos – hiába produktív eleme a társadalomnak – a nemesség szempontjából alacsonyabb rendű közösségi lénynek számított. A társadalmi ranglétrán felemelkedni vágyó fiatalabb korosztály ezért nem folytatta ősei foglalkozását, hanem hivatali és értelmiségi pályák felé tájékozódott,¹³ rosszabb esetben a nemességet és főnemességet majmoló szokásokkal, vérbeli magyar

dzsentri módjára hágott nyakára az apái által megszerzett vagyonnak.¹⁴ Jellemző a korabeli közgondolkodásra a nemes (!) *Issekutz* Bogdán jogász esete, akit az udvari kancelláriától Kolozsvárra helyeztek volna, ám a terv egy gőgös nemesi közbeszóláson megbukott: „Csak nem ülök széket egy olyannal, kinek apja a pudli (pult) mellett állott?”¹⁵

A XIX. század erdélyi örménysége előtt valóban nem volt más lehetőség, mint betagozódni abba a társadalomba, amelybe elődeik már gyökeret vertek, s a köznélekedés által örmény jellemzőknek tartott tulajdonságaikat – becsületesség, szorgalom, hagyománytisztélet, takarékoság,¹⁶ közügyek iránti elkötelezett áldozatkészség, családszeretet, polgári erények¹⁷ – a gazdasági téren elért sikerek után a társadalmi sikeresség szolgálatába állították. Ennek eredménye az 1800-as évek második felében világosan megmutatkozott. A század utolsó évtizedeiben a kulturális és társadalmi élet szinte minden területén kiemelkedő helyet foglaltak el az örmények.¹⁸

A magyarországi nemzetiségek körében nem egyedülálló jelenség az, ha egy kisebbség a gazdasági és/vagy szociális felemelkedéssel együtt – esetleg annak árán – nyelvet és identitást cserél.¹⁹ Az ősei foglalkozásához, életmódjához látszólag hűtlen hazai örmény értelmiség egy része azonban felismerte, hogy nemzeti sajátosságainak végleges elvesztése valós veszély, ezért széles körű mozgalmat indított a még meglévő értékek felkutatására, megőrzésére, az asszimilációs folyamat megállítására, sőt, visszafordítására. Felismerték, hogy a nyelv az identitás legfőbb záloga, a közösség kohéziós ereje. Szorgalmazták az örmény nyelv újratanulását, illetve alkalmazását a mindennapi életben.²⁰

A nemzeti önmegismerés és identitásörzés egyik eszköze és az armenisztikai, valamint néprajzi kutatások szócsove az *Armenia* című folyóirat lett. A magyarországi örmény kolóniatörténet és néprajzkutatás is e nemzetiségi havilap megjelenítésével vette kezdetét. Az *Armenia*, megjelenésének húsz éve alatt (1887-1907) hihetetlenül népszerű volt: nyolcvanöt településen terjesztették (ez a szám a magyarországi örmény kolónia földrajzi szórtságára is utal).

Szongott Kristóf, szamosújvári gimnáziumi tanár *Govrik* Gergely mechitarista pappal közösen szerkesztette az *Armeniát*. *Szongott* sikeresen gyűjtötte maga – és a folyóirat – köré a korszak legkiválóbb közíróit, armenistáit, néprajzkutatóit. A lapban leg többet publikáló írók: *Molnár* Antal, *Gopcsa* László, *Pátrubány* Lukács, *Merza* Gyula, *Herrmann* Antal, *Ávedik* Lukács, *Tőrös* Tivadar, *Esztegár* László és *Cselingárján* Jakab többnyire rangos budapesti, kolozsvári és erzsébetvárosi lapok szerkesztői, illetve munkatársai is voltak.

Az 1887. januári számban a szerkesztők így fogalmazták meg a céljaikat: „az örmény kultúra vívmányait lehetőleg minden ágában bemutatni célul tűzi, közleni fogunk... közérdekű cikkeket az örmény föld és népének, valamint a hazai örményeknek régi és újabb kori állapotáról.”²¹ Azt is tervezték, hogy minden számot

örmény melléklettel jelentetnek meg, melyekben ismert külföldi kutatók publikálhatnának. Fontosnak tartották, hogy a lap tartalmát megismertessék az örmény világgal, s ezért az egyes számok örmény változatát a bécsi mechtaristák lapjában, a *Handes Amsoryában* tették közzé évekig. A fordítást Govrik Gergely végezte. (Magyarországon nem volt túl nagy igény az örmény nyelvű Armeniára: mindössze 15 előfizető jelentkezett.) Az Armenia szerkesztői szoros kapcsolatot tartottak fenn a közép-európai – elsősorban bécsi és velencei – örmény kolóniákkal és más örmény újságokkal is, így a *Murcs* (Kalapács) és a *Msak* (Földműves) Tbilisziben kiadott lapokkal; az isztambuli *Arevelkkel* (Kelet), a bécsi *Handes Amsoryával*, a London-Párizsban kiadott *Arménie*-vel és a calcuttai *Ara* folyóirattal. Ebből következően az Armenia feladatának tekintette, hogy figyelemmel kísérje az anyaországban és más örmény kolóniákban történt politikai, kulturális és gazdasági eseményeket, melyekről a *Mi újság az örmény világban?* című rovatában adott hírt. Ez az erdélyi örmény kolónia identitása és az örmény diaszpórához tartozása erősítésének erősítése szempontjából egyaránt nagyon fontos volt.

A folyóiratban a történelmi, irodalmi, közéleti és nyelvészeti tartalmú cikkek, tanulmányok mellett nagy teret kapott a hazai és anyaországi örmények néprajza, elsősorban az erdélyi örmények folklórja: mesék, panaszdalok, dalok, szokások, ételek, közmondások, találós kérdések stb. közlése. A néprajzi tárgyú cikkeket elsősorban Pátrubány Lukács, Gopcsa László, Merza Gyula, Molnár Antal, Cselingárján Jakab, Bányai Elemér írták. Az Armenia két évtized alatt felkarolt minden haladó örmény eszmét, és hozzájárult ahhoz, hogy az erdélyi örmény – ezzel együtt a magyar – néprajzkutatás hatékonyan meginduljon, s eredményei intézményesen is helyet kapjanak az erdélyi örmények történetében.²²

Herrmann Antal a gyakorlati célokat és a stratégiát is megfogalmazta: *legfőbb feladat a népélet tárgya-inak összegyűjtése, egy ethnográfiai múzeum, valamint ethnológiai folyóirat alapítása.* Herrmann példamutató áldozatkészséggel alapította meg Magyarország első néprajzi könyvtárát is, a Társaságnak ajándékozva 1400 kötetes könyvgyűjteményét, melynek nagy része szakkönyv, folyóirat és népköltési gyűjtemények voltak. Érdemes megemlíteni azt is, hogy a könyvtár 1893-ig mindössze 100 kötettel gyarapodott.²³

A Néprajzi Társaság ügye – az Ethnographiában közölt tagjegyzék tanúsága szerint – jóval túlmutatott egy tudósokból álló csoport parciális aktivitásán. Az ország néprajzkutatásának ügye mellé felsorakozott az egész magyar értelmiség. A tagok sorában voltak többek között a kor legkiválóbb elméi, tudósai, írói: *Jókai Mór*, *Gyulai Pál*, *Mikszáth Kálmán*, *Gárdonyi Géza*, *Tömörkény István* és más neves személyiségek. A Néprajzi Társaság tagjainak a száma fokozatos növekedést mutat: 1898-ban 565, 1899-ben 677, 1900-ban 703, 1903-ban 773 fő. A tagok névjegyzéke mellett közölték a foglalkozást és a lakhelyet

is. A Néprajzi Társaság tagjai, illetve az Ethnographiára előfizetők között örmény neveket is találunk: Szongott Kristóf (Szamosújvár), Molnár Antal (Budapest), Pátrubány Lukács (Budapest), Esztegár László (Budapest), Cselingárián Jakab (Budapest), *Kabdebo* Gergely alispán (Temesvár), *Capdebo* György főszolgabíró (Lippa), *Melich* János (Budapest), *Todorán* Endre (Szamosújvár). Az I. világháborúig előfizetett a folyóiratra az erzsébetvárosi állami elemi iskola és a szamosújvári gimnázium könyvtára is.

A Magyar Néprajzi Társaság első rendes közgyűlésén (1889. október 27.) megválasztották a főbb tisztségviselőket (elnök: *Hunfalvy* Pál, titkár: Herrmann Antal, jegyző: *Katona* Lajos), a decemberi ülésen pedig már a szakosztályokat is megalakították. A „népfajok” szerinti 8 szakosztályon belül 22 újabb szakosztály létesült, mely a korabeli Magyarország egy-egy nemzetiségét képviselte. Megalakult az örmény szakosztály is: elnöke Molnár Antal²⁴ országgyűlési képviselő (Budapest); előadói: dr. Pátrubány Lukács²⁵ budapesti és Szongott Kristóf²⁶ szamosújvári tanár voltak.

Az örmény szakosztály ezzel az eseménnyel hirtelen a néprajzkutatás fősodrában találta magát, s az örmény téma is a figyelem fókuszába került. Az Ethnographia 1890. áprilisi számában *Réthy* László átfogó tanulmányt jelentetett meg a magyarországi örmények történetéről,²⁷ melyben nagy ívben vázolta fel az örmény jelenlétet a kora középkortól a XIX. század végéig, s elsőként állította össze az örmény származású nevezetes személyiségek névsorát.

Az örmény szakosztály az áprilisi ülésen előterjesztette, hogy a velencei Szt. Lázár-szigeten (San Lazzaro) élő Ghevond *Alisan* örmény író és mechtarista szerzetes 50 éves írói jubileumi díszünnepségére küldjenek üdvözlő táviratot magyar és örmény nyelven. Pátrubány szerint *Alisan* munkássága azért is becses a magyarországi örmények számára, mert néprajzi jellegű tanulmányában (Sirak) éppen azt a területet érinti, „hol még a XI. században is a hazai örménység bölcsője ringott, a hazai ethnographia szempontjából is kiváló figyelmet érdemel”.²⁸ A Társaság úgy határozott, hogy ezt a táviratot Pátrubány fogja átadni az ünnepeltnek, mivel a szakosztály előadója személyes jó kapcsolatot ápolt a velencei mechtaristákkal. (A Szent Lázár-szigeten két hónapig kapott magasabb képzést örmény nyelvből, *Alisant* ismer- te, sőt levelezett vele.)

A Társaság júniusi ülésén Pátrubány az eseményről szóló részletes beszámolóját az Ethnographia az évi júliusi számában teljes terjedelemben közzé is tette,²⁹ és megemlékezett róla az Armenia is.³⁰ Az előadó beszámolójában ismertette a velencei Szent Lázár-szigetnek az örmény művelődésben betöltött kultúrtörténeti misszióját, valamint Ghevond (Leo) *Alisan* írói jelentőségét. *Alisan* kimagasló kultúrtörténeti személyiség: mechtarista szerzetes, tanár, író, nyelvész, etnográfus, régész és egyházi író volt egyszerre. Pátrubány beszámolt az esemény lefolyásáról, melyen maga az ünnepelt celebrálta a szentmi-

sét. Utána díszüléssel olvasták fel a négy világrész-
ből érkezett 200 üdvözlő táviratot. A Magyar Néprajzi Társaság, valamint Hunfalvy Pál, Herrmann Antal, és Molnár Antal nevében Pátrubány Lukács köszöntötte Alisant, melyre a költő örmény verssel válaszolt. Az ünnepségen jelen voltak a nyugati és keleti egyházak legmagasabb méltóságai, illetve képviselőik, valamint közéleti személyiségek, tudósok, írók, művészek, papok és szerzetesek.

A magyar néprajz legrangosabb folyóirata szinte azonnal reflektált minden figyelemre méltó örmény néprajzi megnyilvánulásra. *Wlislöcki* Henrik kiemelte, hogy Szongott Kristóf *Szamosújvár, a magyar-örmény metropolis irásában és képekben* című munkájában (1893) a várostörténeti értékek mellett – a húsvét, karácsonyi játékok, népmesék és közmondások közzétételével – megjelennek a néprajzi elemek is.³¹ 1899-ben az E. L. szignóval ellátott írás Szongott *A magyarhoni örmény családok genealógiája* (1898) című monográfiáját elemzi.³² A szerző a kiadványt azért tartotta korszakos jelentőségűnek, mert „*hazai néprajzi irodalmunk egyik igen érezhető hiányosságának már nem halasztható pótlására nyújt alapos reményeket... a hazai örménység már régóta dicséretes szorgalommal dolgozik azon, hogy múltját, ősi hazáját, Magyarországra való beköltözését irodalmilag a magyar közönséggel megismertesse... Értjük a magyarországi örménység néprajzi leírását, a hagyományok összegyűjtését, melynek sürgősségére pár évvel ezelőtt Herrmann Antal épp Szamosújvárt mutatott rá nagy hatást keltett előadásában.*”³³ A cikkíró értékeli azt, hogy a kutatások révén sok olyan név bukkant elő, amely a további néprajzi kutatást megfogja könnyíteni, hiszen a monográfia vezérfonalul szolgálhat a betelepült örménység foglalkozására nézve, és történelmi folyamatokat tárhat fel a családnevek alakulása tükrében. Ugyanakkor sürgette egy néprajzi jellegű monográfia megírását, és javasolja, hogy az Armeniában indítsanak állandó néprajzi rovatot, mely előmunkálat lehetne egy ilyen kiadvány létrehozásához. Ezért meglepő, hogy az önálló néprajzi kötet kiadása után (Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája*. Negyedik kötet. A magyarországi örmények ethnographiája, 1903.) sem az *Ethnographia* 1903., sem az 1904. évi számaiban nem találunk ezzel foglalkozó recenziót. (Az is igaz, hogy 1904–1905-ben az Örmény Múzeum létrehozásának ügye foglalkoztatta a néprajzi közvéleményt, s ebben a témában közölt cikkeket az *Ethnographia*.)

A tudományos igényesség az évek során a kutatások és publikációk egyre alapvetőbb követelménye lett. Gopcsa László: *Örmény regék* című 76 oldalas kiadványa (1911) Berze Nagy Jánostól meglehetősen szigorú kritikát kapott.³⁴ Gopcsa *Abgar Ioanniszjan: Armenische Bibliothek, Marchen und Sagen* című lipcsei kiadványából ültetett át hat mesét magyarra. Berze Nagy recenziójában hiányolta, hogy a fordító a gyűjtés helyét, a feljegyző nevét nem tüntette fel, sőt a könyv címét sem közli, amelyből a meséket vette. A mesék maguk ismerős típusok, de nem lehet eldön-

teni, hogy az örmény éthosznak is jellemzői, vagy keleti mesékből átvett motívumok. Berze Nagy János summázata arra utal, hogy a lelkes amatőrök hagiográfiája véglegesen a múlté: „*Ebből a szempontból is sajnálnunk kell, hogy ez a kis gyűjtemény a tudományos anyagközlés követelményeitől olyan messze áll.*”³⁵

Az erdélyi örményeknek most először kellett önmagukat a többi nemzetiséghez viszonyítva megvizsgálni. „Mi az örmény most?” – kérdezhették joggal a század utolsó évtizedében az örménység szellemi vezetői. Az 1890-es népszámlálási adatokban ugyanis nem jelent meg számszerűen az örmény nemzetiség, mivel az erdélyi örmények anyanyelve ekkor már a magyar volt, vallásuk pedig római katolikus.³⁶ A kolónia lakóinak általános közömbössége miatt az 1885-re meghirdetett országos kiállításra sem tudtak anyagot küldeni, következésképp az örménység nem jelent meg a nagy nyilvánosság előtt magyarországi nemzetalkotó kisebbségként.³⁷

A millenium előtti felfokozott érzelmű közhangulatban az erdélyi örmények két gyakorlati célt tűztek maguk elé: emlékszobor állítását és az ezredfordulós ünnepségek területén egy örmény néprajzi kiállítás megszervezését.

Merza Gyula tanulmányában megfogalmazta, hogy „*eljött az örmény közszellem felébredésének ideje*”.³⁸ Tervet dolgozott ki arra, hogy a már asszimilált honfitársai miként találjanak vissza örmény identitásukhoz. Programjában több, napjainkban is időszzerű pont található, mely az örmény kolóniákban az identitás megőrzésének feltétele. Merza szerint a nemzeti (ethnográfiai) önazonosság megőrzésének négy színtere van: a család, az egyház, a kultúra és a közélet. A családban örményül kell beszélni, tisztelni és megtartani a hagyományokat, a családi ereklyéket. A gyermekeknek örmény nevet kell kapniuk. Vissza kell állítani az örmény püspökséget. Ragaszkodni kell az örmény egyházi énekekhez, hagyományokhoz, örményül kell olvasni a templomban az evangéliumot, s kapcsolatot kell tartani a bécsi és velencei mechitarista rendházakkal. Az örmény ethnográfiai egység megteremtése érdekében magyar-örmény irodalmi egyesületet kell létrehozni, amely magyar nyelven művelné az örmény irodalmat, történelmet, nyelvészetet, néprajzot és a többi tudományágat. Az egyetemen örmény tanszéket kell alapítani, tanári állással. A közéletben pedig növelni szükséges az összetartást, kerülni a vizsályt és a pártoskodást. A kolóniából elszármazottakkal tartani kell a kapcsolatot, s erősíteni a kötődéseket a keleti örménységgel. A civil szerveződések, önképzőkörök, énekkarok segíteni és alapítani egyaránt kívánatos. Első lépésként pedig – hangsúlyozta Merza – fontos lenne az ezeréves kiállításon örmény régiségekkel, tárgyakkal igazolni a magyarországi örmények néprajzi jelenlétét. Nagyszabású tervében, mely az örménység életre keltését célozta, Budapest a kereskedelmi, Kolozsvár az armenisztikai, Szamosújvár pedig a kulturális központ szerepét játszhatná – fejtette ki.

Szamosújvár (Armenopolis) főterére egy köztéri, Verzár Oxendius alakját formázó bronzszobrot kívántak állítani, mely az örmények magyarországi beköltözésének, illetve Szamosújvár alapításának emlékét hirdetné. A szoborállítás ötlete először 1893-ban kapott nyilvánosságot az Armeniában.³⁹ „Ha minden város vagy megye saját területének történetével összeforrt kimagasló valamely jelesét emlékművekben... megörökíti, nemcsak önmagát tiszteli meg, hanem az összháza iránti tiszteletet is lerója.”⁴⁰ Ezt követően több mint egy évtizeden át többször győzködtek a hazai örményeket a szoborállítás érdekében, melyet közadakozásból kívántak finanszírozni, de sem a kezdeti 24-25 ezer, sem a később megjelölt 12-14 ezer forintot nem sikerült összegyűjteni. A szoborállítás⁴¹ így végül nem valósult meg.

A másik célkitűzés, a millenniumi kiállítás szervezése szintén nem vezetett eredményre.

Az Armenia meghirdette az anyaggyűjtést, mely néprajzi, hitéleti, művészeti és történeti tárgyakra vonatkozott. A kiállításon nagy számban kívántak szerepeltetni kódexeket, címer- és okleveleket, nyomdai kiadványokat. Fényképeken szándékoztak bemutatni az örmény arctípusokat, Ani romjait, Ajvazovszkij képeit, a Rubens-oltárképet stb., és meghirdették örmény tárgyak gyűjtését is. Mindezeket a kiállítás lebontása után egy tudományos néprajzi múzeumban kívánták elhelyezni.⁴² A szerkesztők azonban hiába próbálták felébreszteni a nemzeti hiúságot azzal, hogy a hírek szerint a budapesti ezeréves kiállításon 25 lakóház emelkedik majd, s köztük helyet kap a székely, palóc, tót, szerb, vend, bolgár stb. ház – csak örményekről nem hallani – a felhívásnak így sem lett eredménye. Nemcsak az 1896-os millenniumi kiállításról késtek le az örmények, nem szerepeltek az 1900-as, ezredfordulós rendezvényen sem.

A néprajzi kiállítás fiaskója azért is érintette fájdalmasan a hazai örmény értelmiséget, mert az 1887 óta folyamatosan megjelenő Armenia hasábjain egyre több komoly néprajzi cikk és tanulmány kapott helyet, így megindult a kolónia szellemi kincseinek feltérképezése, írásbeli rögzítése. A kultúrtörténeti és néprajzi anyagokat a századfordulón figyelemre méltó monográfiákba rendezték. Pátrubány Lukács örmény tanulmánykötete 1884-ben jelent meg. Szongott Kristóf lefordította, előszóval és jegyzetekkel látta el, majd 1892-ben megjelentette Movszesz *Khorenaci* (V. századi örmény történetíró) munkáját, a *Nagy Örményország történetét*. Nem mellékesen jegyezzük meg, hogy Khorenaci művét az örmény diaszpórában a XX. századig történelemkönyvként használták. Ávedik Lukács megírta a *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája* című nagy tanulmánykötetét, melyet Szamosújváron adtak ki 1896-ban. 1898-ban megjelent Szongott Kristóf családtörténeti munkája, melyről az *Ethnographia* folyóirat közölt recenziót (*A magyarhoni örmény családok genealógiája, tekintettel ezek egymás közti rokonságára, s a vezeték- és keresztnévek etymologiai értelmére. Eredeti, kiadatlan kútforrások*

felhasználásával.) Ugyanő 1901-ben forrásértékű szemelvényekben gazdag háromkötetes várostörténetet jelentetett meg *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700-1900* címmel. A monográfia részeként, de önálló kötetben adta ki 1903-ban *A magyarországi örmények ethnographiája* című kötetét, melynek megjelenése életének évfordulóihoz kötődött (tanári pályája 40 éves jubileumát ünnepelte, és ekkor töltötte be 60. életévét). Bányai Elemér (Zuboly) az örmény anekdotakincset gyűjtötte össze *Örmény anekdoták és egyéb apróságok* című munkájában (1902).

Az *Ethnographia* számaiban 1893-tól 1903-ig meglehetősen gyér a megjelenő örmény anyag. A szemlék ugyan felsorolják az Armenia néprajzi tárgyú cikkeit, E. L. (Esztegar László) ismerteti Szongott Genealógiáját⁴³, közölnek két Pátrubány Lukács-cikket,⁴⁴ és Gopcsa László közlésében egy erdélyi halotti búcsúztatót⁴⁵, de az *Ethnographia* tükrében úgy látszik, mintha megtorpant volna az örmények kezdeti lelkesedése. Pedig mindössze arról van szó, hogy a szervező és a kiállítás-, illetve az örmény múzeum létrehozására irányuló tevékenység színtere áttevődött Erdélybe, és az időközben megalakult Erdélyrészi Kárpát-Egyesület (EKE) tevékenységéhez kapcsolódott, melynek alapító tagjai többek között Herrmann Antal és Merza Gyula⁴⁶ voltak. A szervezet egyik legfontosabb célja az erdélyi néprajzi múzeum létrehozása volt, melynek feladata tükrözni az említett országrész népeinek sajátos életét, annak minden megnyilvánulásával.⁴⁷

A néprajzi múzeum tervezett helye Mátyás király szülőháza volt. Ebben az épületben az erdélyi örmények számára fenntartott szobában kaptak volna helyet az örmény egyházi művészet keretén belül készített ruhák, faragványok, szakrális tárgyak, Verzár és Gábrus *Zachar* hagyatéka, örmény templomok fényképei. Mindezeket túl helyet kaptak volna Örményországból származó régiségek, érmék, használati tárgyak, címerek, zászlók, családfák, rajzok, festmények, de a mindennapi élet köréből vett viseletek, háziipari készítmények, szőnyegek, hímzések, fényképgyűjtemények, kéziratok, kiadványok is.⁴⁸

A lehetőség elsősorban az egyházi személyeket mozgósította, ám az sem volt igazán eredményes. Ezért a gyűjtésért felelős Merza Gyula olyan engedmenyt tett, hogy amennyiben birtokosaik még időlegesen sem kívánnak megválni örmény tárgyaiktól, azok fényképeit is beküldhetik a múzeumnak.⁴⁹ Ám hiába agitáltak lelkesen, vállalva a szervezők és az Armenia, 1902. október 12-én, a Mátyás-szobor leleplezésével egybekötött ünnepségen úgy nyílt meg az Erdélyi Kárpát Múzeum, hogy abban nem volt örmény kiállítóterem.⁵⁰

1902 januárjában az Armenia a veszteségeket leltározza: két kiváló örmény személyiség, Molnár Antal és Ghevond Alisan haláláról ad hírt. Merza Gyula a Verzár-szobor tervéről, továbbá az örmény püspökség visszaállításának kérdéséről cikkezett. A tervezett kiállításról, a sikertelenség okairól nem esett több szó az évfolyam számaiban.

1903-ban az erdélyi örmény közvéleményt s az Armenia lapjait az újabb kiadványok megjelenése (Bányai Elemér és Szongott Kristóf munkái), valamint Szongott 40 éves tanári jubileumának megünneplése töltötte meg.⁵¹

Érdekes és elgondolkodtató tény, hogy az erdélyi örmény múzeum megalakulásához egy nem-örmény, ám az örmény kultúra iránt elkötelezett szakember, Herrmann Antal ismételt fellépésére volt szükség. A kolozsvári egyetem néprajzi magántanára az Ethnographiában számvetést készített az addig elért néprajzi eredményekről és a hiányosságokról, s a hazai néprajzkutatás eddigi sikertelenségek okait elsősorban a szervezetlenségben, és a szakképzettség hiányában látta.⁵² Valószínűleg ez volt az oka az örmény néprajzi kiállítások kudarcainak is.

1905. február 19-én a városháza dísztermében tartották az Örmény Múzeum alakuló közgyűlést, ami jelzi, hogy a város vezetőit sikerült megbarátoztatni a múzeum létrehozásának gondolatával, s ők is felmérték a kezdeményezés társadalmi súlyát. A város előkelőségeivel együtt kétszáz résztvevő jelezte részvételi szándékát a múzeum létrehozását célul tűző egyesületben. A csatlakozók névsora tükrözte, hogy a szamosújvári örmény múzeum ügye messze túlmutatott az erdélyi örmény kolónia határain. Csak néhányat kiragadva közülük: a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősege, a Magyar Néprajzi Társaság, dr. Hatzouni Vartan theol. tanár (Isztambul), Theodorovics József, érsek (Lemberg), dr. Jadigian Fülöp igazgató (Velence), Szvacšina Géza polgármester (Kolozsvár), dr. Réthy László, a Magyar Nemzeti Múzeum őre, Kapdebó Gergely főispán (Temesvár).

Az alakuló ülésen megválasztották a tisztségviselőket (200 korona adománnyal József főherceg is az alapító tagok közé lépett). Az egyesület elnöke Dániel László, alelnökei: Gopcsa László, Issekutz Győző, Merza Gyula és Tüzes Karácson voltak; tiszteletbeli elnökei ismert közéleti személyiségek, tudósok, armenisták, akiknek társadalmi súlya, a gazdasági-politikai vagy éppen tudományos életben betöltött szerepe eleve biztosíték volt arra nézve, hogy a munka lényegi részét siker koronázza. A múzeum tiszteletbeli igazgatójává Herrmann Antalt, igazgatójává Szongott Kristófot, múzeumőrökké Bányai Elemért, Jósa Jánost, Ornstein Józsefet, Orosz Endrét és Temesváry Jánost választották meg. A tényleges tevékenységet a múzeumi vezető bizottság végezte,⁵³ az örmény tárgyakat Szongott Kristóf kezelte. A múzeum számára a régi reálgimnázium felső emeletét jelölték ki. A későbbiekben az előcsarnokban alakították ki a lapidáriumot (kőtárat), és itt kerültek falra a nagyobb méretű festmények, képek is. Ezután kezdődött el a múzeum számára a tárgyi, illetve alapítványi (pénzbeni) adakozás, mely a rákövetkező években is folytatódott.

Az erdélyi armenisztika és az Örmény Múzeum ügyét sajnálatosan befolyásolta Szongott Kristóf 1907. január 24-én bekövetkezett váratlan halála. Az

Armenia szerkesztését Herrmann Antal vállalta, Papp Gusztáv segítségével. Az 1907-es évben azonban mindössze néhány összevont füzetet adtak ki. Amikor Herrmann Antal 1911-ben Vácott nyomdát vásárolt, 1913-ban ismét megpróbálták elindítani az újságot.⁵⁴ Törekvésüket nem koronázta siker. Feltételezhető, hogy az Armenia felélesztéséhez nemcsak Szongott önfeláldozó következetességére, hanem az erdélyi örmény olvasóközönség, és Szamosújvár közelségére is szükség lett volna. Kívülről meglehetősen kockázatos volt a kolónia számára folyóiratot működtetni.

A szamosújvári Örmény Múzeumot 1909. szeptember 19-én fényes ünnepség keretében, valamilyen erdélyi örmény katolikus lelkész részvételével nyitották meg. A múzeumnak 1912-ben 6000 korona készpénzvagyona volt; a kiállítótermekben 474 érme, 253 örmény vonatkozású tárgy, 59 kézirat és több ezer könyv kapott helyet.⁵⁵

Az Ethnographia 1907-es évfolyamának első számai nem adnak hírt Szongott elhunytáról – a szerkesztőknek valószínűleg jelentősebb veszteség volt dr. Kuun Géza halála –, s a folyóiratot lapozva úgy tűnik, mintha szellemi látóköriükön kívül estek volna az Erdélyben zajló események. Az ezt követő évek Ethnographiáiban sem az örmény múzeum megnyitásáról, sem Herrmann Antal múzeumalapító és folyóirat-kiadó tevékenységéről nem olvashatunk. Az egyetlen örmény vonatkozású anyag a Gopcsa László mesefordításaira vonatkozó kritika 1911-ből.

Az I. világháború kitörése után nemcsak az Armenia szűnt meg véglegesen; a háborús évek alatt a jóval rangosabb néprajzi folyóirat, az Ethnographia is harmadrésznnyire zsugorodott. Eltűntek belőle a testületi ülések jegyzőkönyvei, az előfizetők és a Néprajzi Társaság tagjainak névsora is.

A trianoni békediktátum után az erdélyi örmény kolónia kívül került Magyarország új határain, tehát ilyen szempontból is kijelenthetjük, hogy 1914-ig egy korszak zárult le az erdélyi örmény néprajzkutatás történetében.

Összegzésként megfogalmazhatjuk, hogy az erdélyi örmény kolónia városaiban, különös tekintettel Szamosújvárra, az 1880-as években elkezdődött egy nagyon erőteljes szellemi megújulási mozgalom. Ez a törekvés, melynek zászlóvivője a magyarországi örmény értelmiség volt, azt célozta, hogy a nyelvben és szokásaiban nagyrészt asszimilálódott erdélyi örmény közösség megtalálja, visszanyerje, illetve ne veszítse el teljesen nemzeti arculatát és szellemi értékeit. Az egykori kereskedők és mesteremberek értelmiségi leszármazottai a beolvadás folyamatát nem tudták ugyan megállítani, de a nemzeti identitás megőrzésének fontosságára képesek voltak felhívni kortársaik – honfitársaik – figyelmét.

Az a néprajzi gyűjtőmunka, amelyet Szongott Kristóf, Pátrubány Lukács, Molnár Antal, Merza Gyula, Ávedik Lukács, Bányai Elemér, s nem utolsósorban a nem örmény származású Herrmann Antal és az Armenia más munkatársai végeztek, korszak-

kos jelentőségű volt. A teljes pusztulástól mentették meg az erdélyi örménység néprajzának, történelmének, kultúrtörténetének szellemi és anyagi emlékeit.

Ebben a munkában számottevő szerepet játszott az 1889-ben megalakult Magyar Néprajzi Társaság. A magyar tudományosság vérkeringésébe azonnal bekapcsolták a Magyarország területén élő nemzetiségek legkiválóbb képviselőit, így kerülhettek tagjai közé az erdélyi örmények is. A Magyar Néprajzi Társaság, valamint fóruma, az Ethnographia működése áthatotta, segítette, sőt katalizálta azt a tevékenységet, amelynek során az erdélyi örmény értelmiség 1887-1907 között számos monográfiát, tanulmánykötetet, folyóiratot jelentetett meg, és létrehozott egy néprajzi múzeumot is. A századforduló két évtizede alatt megjelent hazai örmény kiadványok, folyóiratok, gyűjteményes monográfiák elsősorban forrásértékük miatt jelentősek, s napjaink armenisztikai kutatásaiban is érdeklődésre tarthatnak számot.

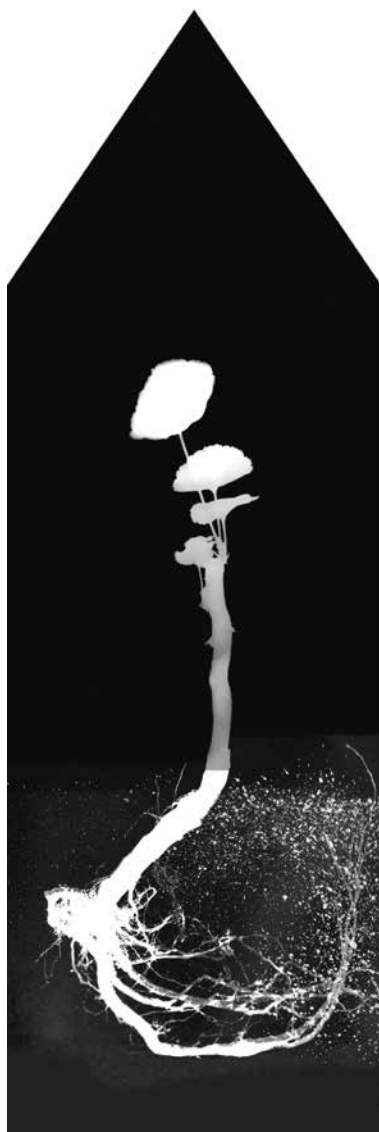
Jegyzetek:

- ¹ Dr. Kuun Géza beszéde az 1896-os millenniumi díszülésen. Ethnographia. Budapest, 1896/4.245.p
- ² Szongott Kristóf: A magyarhoni örmény családok genealógiája. Szamosújvár, Todorán, 1898. 7-9.p; Ávedik Lukács: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Szamosújvár, 1898. 255-257.p; Garda Dezső: Gyergyói örmények könyve, Budapest, 2007. I. 103-218.p
- ³ Esztegár László: Az 1889. évi E.M.K.E. gyűlés színhelye. Armenia, 1889. 279-289.p
- ⁴ Bányai Elemér: Egy népfaj pusztulása. In: Az örmény metropolisz, Budapest, 2001. 117.p
- ⁵ Armenia, Szamosújvár. 1890. 28-29.p; 1891. 213.p
- ⁶ Sajátos örmény hagyomány, hogy az örmény állam megszűnése után az egyház átvette annak bizonyos funkcióit; az egyházi vezetők egyben politikai vezetők is voltak, és az örmény közösség érdekeit a világi hatalmak felé (még a XX. század elején is) eredményesen képviselték.
- ⁷ Merza Gyula: A magyarörmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról. Armenia, Szamosújvár. 1895. 256, 315, 387.p
- ⁸ Szongott Kristóf: Szamosújvár szab. kir. város monográfiája. 1700-1900. III. kötet. Todorán, 1901. 5.p
- ⁹ Vörös Antal: A magyarországi örmény társadalom a feudalizmus korában (1672-1848). In: Az örmény-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből, Bp., 1983.
- ¹⁰ Bányai Elemér: Egy népfaj pusztulása. In: Az örmény metropolisz, Budapest, 2001. 114.p
- ¹¹ Uo. 117-118.p
- ¹² Molnár Antal: Szamosújvár és az örmények. In: Armenia, Szamosújvár. 1901. 139.p
- ¹³ Donszki Lukács: A mi örményeink. Armenia, Szamosújvár. 1895. 286.p
- ¹⁴ Bányai Elemér: Egy népfaj pusztulása. In: Az örmény metropolisz, Budapest, 2001. 115.p
- ¹⁵ Szongott Kristóf: Szamosújvár szab. kir. város monográfiája. 1700-1900. III. kötet, Todorán, 1901. 5.p
- ¹⁶ Fogolyán Tivadar: Az örmények állása az európai társadalomban. Armenia, Szamosújvár. 1888. 46.p

- ¹⁷ Donszki Lukács: A mi örményeink. Armenia, Szamosújvár. 1895. 287.p
- ¹⁸ dr. Réthy László: A magyar örmények. Ethnographia, Budapest. 1890/4. 203.p
- ¹⁹ Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon. Budapest, Auktor, 1998. 178.p
- ²⁰ Gábrus Zachár tanító, 1834-ben erdélyi örmény iskolák számára írt magyar-örmény ábécéskönyvet adott ki. A kolóniakutató történeti gondolkodás első magyarországi örmény képviselője a pap-tanár, Lukácsy Kristóf volt. Ő írta meg latin nyelven az első könyvet az erdélyi örmények történetéről (Historia Armenorum Transylvaniae, Vienna, 1859), örmény-magyar-latin szótára azonban kiadatlan maradt.
- ²¹ Govrik Gergely, Szongott Kristóf: Előfizetési felhívás. Armenia, Szamosújvár, 1887. 1. 2.p
- ²² Herrmann Antal: Az Armenia felélesztése. Szamosvölgye, 1909. 23.p
- ²³ Dr. Pátrubány Lukács (könyvtárőr): Jelentés a Magyar Néprajzi Társaság könyvtáráról. Ethnographia, 1892. 289-291.p
- ²⁴ Molnár Antal (1847-1902) szamosújvári születésű, a jogi egyetemet Kolozsváron végezte. 1870-ben szülővárosának levéltárosa lett, jelentős történetírói munkásságot fejtett ki. Szamosújvár monográfiája c. művéért 100 arany jutalmat kapott. 1871-78 között Szamosújvár egyik országgyűlési követe volt. 1879-től szerkesztette a Magyar Lapok c. politikai napilapot, majd a következő évtől a Magyarország és a Nagyvilág c. képes hetilapot. 1884-től állandó képviselője szülővárosának. 1892-től haláláig a képviselőház jegyzője volt. Az Armeniának 1887-től keletkezésétől munkatársa, szinte minden számban jelent meg cikke.
- ²⁵ Pátrubány Lukács (1861-1926) erzsébetvárosi születésű nyelvész, az örménység kutatója. 1884-ben Budapesten tanári és bölcsészdoktori oklevelet nyert. 1900-ban az örmény nyelvből és irodalomból magántanárrá képesítették. Tanulmányai, nyelvészeti dolgozatai külföldi örmény folyóiratokban és az Armeniában jelentek meg, az utóbbi közölte örmény nyelvű költeményeit is. Fő műve: Örmény tanulmányok (Bp., 1884); Beiträge zur Armenischen Ethymologie (Bp. 1897).
- ²⁶ Szongott Kristóf (1843-1907) marosbogáti születésű armenológus, tanár, szerkesztő. Gyulafehérváron tanári oklevelet szerzett, 1863-tól Szamosújváron gimnáziumi tanár, majd igazgató. 1887-1907 között az Armenia főszerkesztője. Húsz év alatt 387 cikket írt benne.
- ²⁷ Dr. Réthy László: A magyar örmények. Ethnographia, 1890. 197-203.p
- ²⁸ Uo. 334.p
- ²⁹ Ethnographia, 1890. 332-335.p
- ³⁰ Szongott Kristóf: Álisán Leontius 50 éves írói jubileuma. Armenia, 1890. 225-237.p
- ³¹ Ethnographia, 1893. 4-6. sz.
- ³² Ethnographia, 1899. 240.p
- ³³ E. L.: Szongott Kristóf: A magyarhoni örmény családok genealógiája. Ethnographia, 1899. 240-241.p
- ³⁴ Berze Nagy János: Dr. Gopcsa László: Örmény regék. Ethnographia, 1911. 310.p
- ³⁵ Uo. 310.p

- ³⁶ Gopcsa László: A hazai örmények létszámáról. Armenia, 1892. 334-342.p
- ³⁷ Philarmen: Reflexiók a nemzeti kiállítás ügyében. Armenia 1894. 112.p
- ³⁸ Merza Gyula: A magyar örmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról. Armenia, 1895. 316.p
- ³⁹ Armenia, 1893. 314-319.
- ⁴⁰ Merza Gyula: A hazai örmények és az ezeréves ünnep. Armenia, 1893. 320-323.p
- ⁴¹ Placsintár-Bárány-Esztegar-Szongott: Emlékszobor Szamosújvárt. Armenia, 1894. 82.p; Esztegar László: A szamosújvári emlékszobor ügyében. Armenia 1894. 201.p; Merza Gyula: Az örmény emlékszobor. Armenia, 1897. 4.p
- ⁴² Philarmen: Örmény ház a kiállításon. Armenia, 1894. 175.p
- ⁴³ Ethnographia, 1899. 240.p
- ⁴⁴ Ethnographia, 1900. 230.p, 372.p
- ⁴⁵ Ethnographia, 1901. 420.p
- ⁴⁶ Merza Gyula (1861-1943) kolozsvári születésű néprajzkutató, armenista, turisztikai szakíró. Az EKE jegyzője, főpénztárosa, Táj- és Néprajzi Múzeumának igazgatója, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület

- egyik alapító tagja.. Az Erdély c. honismereti folyóirat szerkesztője (1903-08), a bukaresti Ararat örmény szaklap munkatársa (1924-25). Főbb örmény vonatkozású munkái: A hazai örmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról (1895), Az örmény kereszt (1902) Az örmény népköltőkről (1907). Összeállította az erdélyi örménység bibliográfiáját (kéziratban), az erdélyi örmények nép- és korrajzát (Erdélyi Magyar Évkönyv, 1932.)
- ⁴⁷ Erdély Népei. 1898. 1. évf. 4-7. 1.p
- ⁴⁸ Merza Gyula: Az E.K.E. kiállítása és az örménység. Armenia, 1900. 263.p
- ⁴⁹ Kolozsvári kiállítás örmény szobája. Armenia, 1901. 28-29.p
- ⁵⁰ Ethnographia, 1902. 383.p
- ⁵¹ (Egyik munkatárs): Szongott Kristóf 40 éves tanár. Armenia, 1903. 355-367.p
- ⁵² Herrmann Antal: A hazai néprajzi munka szervezéséről. Ethnographia, 1904. 228-229.p
- ⁵³ Az örmény múzeum megalakulása (Néprajzi hírek rovatban, szignótlan.) Ethnographia, 1905. 127.p
- ⁵⁴ Herrmann Antal: az Armenia felélesztése. Szamosvölgye, 1909. 23.
- ⁵⁵ Hovhannesián Eghia: Armenia népe. Gödöllő, 1934. 278.p

Mayer Éva: Rétegek I-III.
2009-2010, vegyes technika,
giclée nyomtat: 1100 x 380 mm
Réteghiány avagy Korlátok a
fejében vannak. . . (részlet az
installációból)

